

“१८८५ ते १९०४ या काळातील खानदेशातील स्वातंत्र्य चळवळीचे मुल्यमापन”

प्राचार्य डॉ. पी.एस.सोनवणे

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ.भास्कर सदाशीव देसले विज्ञान
महाविद्यालय साक्री ता.साक्री जि.धुळे.

● राजकीय नेतृत्व :-

१८८५ ते १९०४ या काळात खानदेशातील स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व हे कीलवर्गाच्या हाती होते हे लक्षात येते. वकील वर्गाच्या नावाकडे ओझरता दृष्टिःपेप केला तर या वकीली व्यवसायात ब्राम्हणवर्गाचेच वर्चस्व होते. खानदेशसारख्या मागासलेल्या व थंड असलेल्या जिल्ह्यात वकीलवर्गाने प्रामुख्याने ब्राम्हणवर्गाने सामान्य जनतेस जागृतीसाठी केलेले प्रयत्न निश्चितच स्तुत्य होते, किंबहुना त्या वर्गाचे ते कर्तव्य होते. सुशिक्षित व सुसंस्कृत व राजकीय गतिविधीचे ज्ञान असलेला हा एकमेव वर्ग होता . सर्व महाराष्ट्रा मध्ये हे चित्र होते. त्यामुळे राष्ट्रीयसभेद्वारा किंवा राष्ट्रीय नेत्याद्वारा ज्या ज्या चळवळी उभारल्या गेल्या , त्याचे लोण जनसामान्यापर्यंत पोचविण्याचे महत्वाचे कार्य या वर्गाने केले.

● जनतेचा अहवाल :-

जनतेचा प्रत्यक्ष सहभागाचा विचार केला तर सुरवातीला आशादायी चित्र दिसत नाही. अखिल भारतीय स्तरावरच जेथे जनतेच्या सहभागाचा विचार होत नव्हता, अशा स्थितीत खानदेशात ही गोष्ट घडणे दुरापास्त होते. इ.स.१८९५ नंतर लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाचा डिंमडीम सर्वत्र वाजू लागला , तेव्हापासुन जनतेच्या प्रत्यक्ष सहभागाचा विचार होवू लागला. लोकमान्य टिळकांच्या चळवळी जनताभिमुख होत्या. सर्वप्रथम जनतेला राष्ट्रीय व राजकीयदृष्ट्या जागृत करणे आवश्यक होते. त्यादृष्टीने गणपती-उत्सव व शिवाजी उत्सव सार्वजनिक रित्या साजरा करण्याची कल्पना त्यांनी साकार केली. खानदेशातील स्थानिक नेत्यांनी ही कल्पना उचलून धरली . प्रारंभी धुळे व इतर एकदोन ठिकाणीच उत्सव सुरू झालेले दिसत असले तरी पुढच्या काळात त्याची व्याप्ती वाढली . १८९६ चा दुष्काळ असो किंवा प्लेगची आपत्ती असो-लो.टिळकांनी निर्देश दिल्याप्रमाणेच खानदेशात काम होत होते. १८९६ च्या दुष्काळात तालुका स्तरावर सभा घेऊन, एजन्ट नेमून पध्दतशीर जनजागृती करण्याचा प्रयत्न झाला. सारामाफीच्या प्रश्नावरून दोन-अडीच हजार शेतकऱ्यांचा मोर्चा धुळे येथील कलेक्टरांपुढे नेण्यात आला. जनतेला भेडसावणारे प्रश्न उचलून धरणारे व त्याची सोडवणुक करण्यासाठी धडपड करणारे नेतृत्व जिल्हास्तरावर, तालुका स्तरावर निर्माण होत होते.

● नेत्यांची विश्वासनीयता :-

कोणत्याही चळवळीला जनतेचा प्रतिसाद हा नेत्यांच्या विश्वासनीयतेद्वारा प्राप्त होत असतो. अशी विश्वासनीयता निर्माण करण्यात नेत्यांनाही इ.स.१८९५ नंतरच्या काळात यश येऊ लागले होते. आपल्या सुखदुःखात सहभागी होणारे , विचारपुस करणारे काही नेते आहेत. असा विश्वास जनतेत निर्माण झाल्याने जनतेकडून विविध चळवळींना प्रतिसाद मिळू लागला होता.

● नेत्यांमधील सामंजस्याची भावना :-

आधी राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा या विषयावर बड्या नेत्यांमध्ये जो गदारोळ उडालेला होता त्याचा , अपवाद वगळता, खानदेशातील चळवळी वर परिणाम झालेला दिसत नाही. सरकार दरबारी वजन असलेले गोविंदराव गरूड किंवा धोंडो शामराव

गरूड तसेच लो. टिळकांच्या प्रेरणेने खानदेशात चळवळी उभारणारे नेते यांच्यात दुजाभाव आढळत नाही ; किंबहुना सामंजस्य आढळते जो तो आपआपल्या परीने एकमेकांना सहकार्य करतांनाच आढळतात. न्या. रानडे व गोखले आदि नेत्यांबद्दल आदराची भावना होती. तशी नसती तर पुण्या-मुंबईकडे जी लडालडू चाललेली होती तसे चित्र खानदेशातही दिसले असते. तथापि खानदेशात नेमस्त नेतृत्वाचा प्रभाव आढळत नाही. सामाजिक सुधारणे विषयी कळकळ बाळगणारे लोक खानदेशातही होते. धुळ्याचे कोतवाल वकील हे सामाजिक सुधारणा विषयक परिषदेला हजर राहिलेले आढळतात. राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा या दोन गोष्टींची गल्लत करू नये असाच सुर खानदेशात असावा. सामाजिक सुधारणेची परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात भरवावी की भरवू नये याबद्दल इ.स.१८९४ च्या पुणे येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनप्रसंगी जो वाद छेडला होता. त्या प्रसंगी लो.टिळकांची बाजू डावलून धरणाऱ्यांचाच खानदेशावर प्रभाव होता हे लक्षात येते. लोकमान्य टिळकांकडे वर्गणी पाठविता ती मुंबईला फिरोजशाहा मेथा यांचेकडे पाठवावी असा प्रचार करणाऱ्याला खानदेशात प्रतिसाद मिळालेला दिसत नाही. धुळ्याने तर वर्गनिच जमविली नाही. सामाजिक सुधारणेची परीषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपाबाहेर घेण्याचा निर्णय जोपर्यंत होत नाही, तोपर्यंत वर्गणीच पाठवायची नाही असा निर्णय जळगावच्या सभेत घेण्यात आला. लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाचे प्रतिध्वनी खानदेशातही उमटत होते असे लक्षात येते.

● लो.टिळकांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव :-

जी जी चळवळ लो.टिळकांनी सुरु केली, ती खानदेशने स्वीकारली , जोपासली, नव्हे ती वाढवली. राजद्रोहाच्या आरोपाखाली लोकमान्य टिळकांवर खटला सुरु होताच महाराष्ट्रात डिफेन्स फन्डाला मदतीचा ओघ सुरु झाला. खानदेशचेही योगदान त्यात होते. लो.टिळकांच्या तसविरीची विक्री करून मिळणारा पैसा डिफेन्सफंडाला पाठविण्याचा खटाटोप लो.टिळकांच्या प्रभावी नेतृत्वाचे निदर्शक आहे. लो.टिळक स्वतः “लॉ-क्लासेस” चालवीत असत. त्यामुळे अनेक वकील लॉ-क्लासेसमध्ये अभ्यास करुण पुढे आलेले आढळतात. अशा वकील विद्यार्थ्यांच्या मार्फत लो.टिळकांच्या राजकारणाचे प्यादे पुढे सरकले असावे. धुळ्याचे शं.श्री.देव व भुसावळचे वकील गोगटे हे तर लो.टिळकांचे निःसीम चाहते होते. श्री.गोपाळ रावजी गोगटे., वकील भुसावळ यांनी लो.टिळकांकडे “दि आर्टिक होम इन दि वेदांग” या पुस्तकाचा लेखक म्हणून काम केले. ‘ताई महाराज केस’ मधील डिफेन्स लो.टिळकांच्य सांगण्यानुसार गो.रा.गोगटे व शं.श्री.देव यांनी तयार केला. ही महिती एवढ्यासाठी नमुद केली आहे की लो.टिळकांच्या प्रभावाखाली असलेले नेतृत्व खानदेशात तयार होत होते. शं.श्री. देवांनी सार्वजनिक सभेचा प्रतिनिधी या नात्याने खानदेशात आपली सेवा सुरु केली होती.

● जनतेच्या मनःस्थितीचे प्रतिबिंब :-

इ.स.१८९८ च्या प्लेगच्या धामधुमीत धुळ्यांतील काही लोक गावाबाहेर वसतीसाठी गेले. त्याप्रसंगी झोपड्यातून गणेशोत्सव साजरे इ. गाल्याचे कवि विनायकाच्या चरित्रात आढळते. १८९६ चा दुष्काळ, प्लेगची आपत्ती, रंग्या खुन , टिळकांची शिक्षा, चाफेकरांची फाशी या साऱ्या घटनांमुळे जनमत अस्वस्थ असणे स्वाभाविक होते.

● राष्ट्रवादी भावनेचा प्रसार :-

राष्ट्र, राष्ट्रवाद या संकल्पना तर सामान्य जनतेच्या आकलनाबाहेरच्या होत्या. सुशिक्षित पिढीला जाणीव असेल तेवढेच; पण त्याचा अविष्कार सुरवातीला तरी दिसून येत नाही. इ.स.१८९५ नंतर शिवाजी उत्सव, गणेशोत्सव या सारख्या उत्सवाचे माध्यमातून जनतेत राष्ट्रीय भावना निर्माण व्हावी असा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

“रामदासाचे विस्मरण म्हणजे महाराष्ट्राचे मरण” अशी श्रध्दा असणारे शं.श्री.देव जनतेसमोर रामदासाचा आदर्श ठेवतात. ‘मराठा तितुका मेळवावा’ याचा प्रसार आपल्या भाषणाव्दारे करतात. मनाचे श्लोक, रामरक्षा आदि गोष्टीचे विद्यार्थ्यांनी पठण करावे यासाठी तत्पर असतात. दासबोधावर व्याख्यान देतात. हा सगळा खटाटोप जनतेत राष्ट्रीय भावनेची ज्योत पेटवावी यासाठीच होता.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घडणाऱ्या घटनांचाही उपयोग राष्ट्रीय भावणा जनतेत वाढीस लागावी यासाठी केला जाई. आशिया खंडातील चिमुकला देश जपान जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणून एक सामर्थशाली सत्ता म्हणून उभा राहतो ही घटनाच चैतन्यदायी होती ; राष्ट्रीय भावनेचे बाळकडू पाजणारी होती . शं.श्री.देव यांनी नुंदुरबार येथे व धुळे येथे जपान या विषयावर भाषणे दिल्याचे उल्लेख आढळतात.मातृप्रेम व देशी उद्योगधंदाचा विकास याबाबतीत जपानचा आदर्श ठेवावा असा प्रचार ते करीत शं.श्री.देवांनी सत्कार्योत्तेजक सभेमार्फत जपानवर एक पुस्तक छापून प्रसिध्द केले.

रशिया-जपानमध्ये युध्द होणार की नाही हा सुध्दा एक चर्चेचा मुद्दा पुर्ण खानदेशात होता. गोपनीय खात्याच्या अहवालात डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट म्हणतात. “कापसाचे भाव फार तेजीत आहे. अमेरिकन युध्दाच्या वेळेपासून इतके भाव तेजीत कधीच नव्हते. रयत आपल्याजवळील कापसाचा साठा करीत आहे. युध्द झाले तर कापसाचे भाव वाढतील असा त्यांचा विश्वास आहे.” जपान व रशिया आपल्यातील मतभेद

मिटवतील की नाही याबाबतीत गुजराथी व्यापारी व कुणबी यांच्यातील चंडी (Chandi) या गावी झालेल्या संभाषणाचा उल्लेख करतात. अशी चर्चा पुर्व खानदेशात त्याकाळी होत असेल तर ती जनतेच्या जागृतीचेच लक्षण मानावे लागेल.

● **खानदेशातील क्रांतीकार्य :-**

खानदेशातील क्रांतीकार्य हे बाल्यावस्थेत होते असेही लक्षात येते. व्यायामविषयक प्रवृत्ती कीर्वा मित्रमेळा सारख्या गुप्तसंघटनेच्या माध्यमातून तरूणांना क्रांतीकार्यात ओढण्याचे प्रयत्न सुरू झाले होते. त्यातूनचा शिस्तीचे व व्यवस्थित काम करणाऱ्यांची संघटना उभी राहिली. जिल्हाचे केंद्र असलेल्या धुळे या शहरी तरूण क्रांतीकारकांनी ते जाहीरनामे लावले , त्यावरून त्याकाळातील तरूणांच्या मनातील विचाराची दिशा कळते, देशासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची तयारी असलेल्या क्रांतीकारकांच्या या धडपडीतून ब्रिटिशविरोधी भावना निर्माण व्हावयास निश्चितच मदतच झाली.

संदर्भ :-

१. केसरी , पुणे दि.२ फेब्रुवारी १९०४
२. भारतीय इतिहास मंडळ पुणे , खंड- १ भाग -२ पु.क्र-२२
३. विनायकाची कविता-संग्रहाक व संपादक प्रा.भ.से.पंडित पाचवी आवृत्ती १९५९ पु.क्र.-३३
४. पो.अ.इ.१९०२ परिच्छेद-६८७ पु.क्र.-२२१
५. पो.अ.इ.१९०२ परिच्छेद-८५८ पु.क्र.-२६९